

Nederlanders & de Holocaust

Johan van Driel - Ichthuscollege Veenendaal

Naam:

Inleiding	3
Opdracht 1.....	3
Opdracht 2.....	4
Opdracht 3.....	4
Opdracht 4.....	4
Contextualiseren	7
Achtergrondinformatie	9
analyseren bronnen	12
Opdracht 6.....	13
Opdracht 7.....	14
Opdracht 8.....	15
Opdracht 9.....	16
Bronnen	18

Inleiding

In 2006 verscheen het boek *Tegen beter weten in*, geschreven door Ies Vuijsje. In dit boek betoogt Vuijsje dat de Nederlanders op de hoogte waren van de taferelen die zich afspeelden in de concentratiekampen zoals Auschwitz. Het betoog van Vuijsje is gebaseerd op een aantal argumenten:

1. De Nederlandse regering en de illegale pers berichtten over de gruwelen in Polen. Hierdoor moet een groot aantal Nederlanders op de hoogte zijn geweest van wat er zich afspeelde in Polen. Tijdens de oorlog werden enkele tientallen berichten verspreid waaruit bleek dat de Joden in Polen werden gedood. Vuijsje haalt bijvoorbeeld dit bericht uit mei 1942 aan: *zij [de Joden] kunnen elk ogenblik uit hun eigen huis worden gehaald of opgepikt voor transport naar Duitsland of elders, met het mogelijke vooruitzicht van de mijnen van Mauthausen voor ogen, waar reeds honderden lotgenoten in koelen bloede vermoord zijn.*
2. Uit verschillende dagboeken blijkt dat de schrijver van het dagboek wist dat de Joden werden vergast. Zo citeert Vuijsje onderstaand bericht uit het dagboek van Anne Frank: *'De Engelse radio spreekt van vergassing; misschien is dat wel de vlugste sterfmethode.'*
3. Uit getuigenissen die na de oorlog verschenen bleek dat mensen op de hoogte waren van de vergassing in concentratiekampen. Verschillende mensen schreven aan het einde van hun leven op wat zij in de oorlog hadden meegemaakt. Vuijsje haalt bijvoorbeeld onderstaand fragment uit een boek van Sophie en Joop Citroen uit 1988 aan: *'Geruchten begonnen de ronde te doen van het ongelofelijke feit dat de gedeporteerde joden naar vernietigingskampen werden afgevoerd.'*

Op grond van bovenstaande argumenten trekt Vuijsje vergaande conclusies over de betrokkenheid van 'gewone' Nederlanders bij de Holocaust.

Opdracht 1

Over het boek van Vuijsje werd nogal wat gediscussieerd. Niet iedereen was er van overtuigd dat Vuijsje op grond van de beschikbare bronnen deze beweringen hard kon maken. Tijdens deze discussie kreeg de auteur veel brieven waarin mensen aangaven het met hem eens of oneens te zijn op basis van wat zij wisten. Jullie vinden een aantal bronnen die te maken hebben met de Jodenvervolging in Nederland en besluiten Vuijsje een brief te schrijven waarin jullie een beargumenteerd oordeel geven over de stelling: Nederlanders zijn medeschuldig aan de moord op de Joden.

Opdracht 2

Ik ben het met de stelling (De Nederlandse regering de nabestaanden van de omgekomen Nederlandse Joden een financiële vergoeding betalen omdat Nederlanders zich tijdens de oorlog laf hebben gedragen) eens / oneens, omdat

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Opdracht 3

Stelling: Nederlandse ambtenaren hadden nooit de gegevens van Joden mogen doorgeven aan de Duitsers.

Standpunt:

.....

Want-redenering:

.....

Dus-redenering:

.....

Opdracht 4

Standpunt:

.....

Argument 1

.....

.....
Argument 2

.....
.....

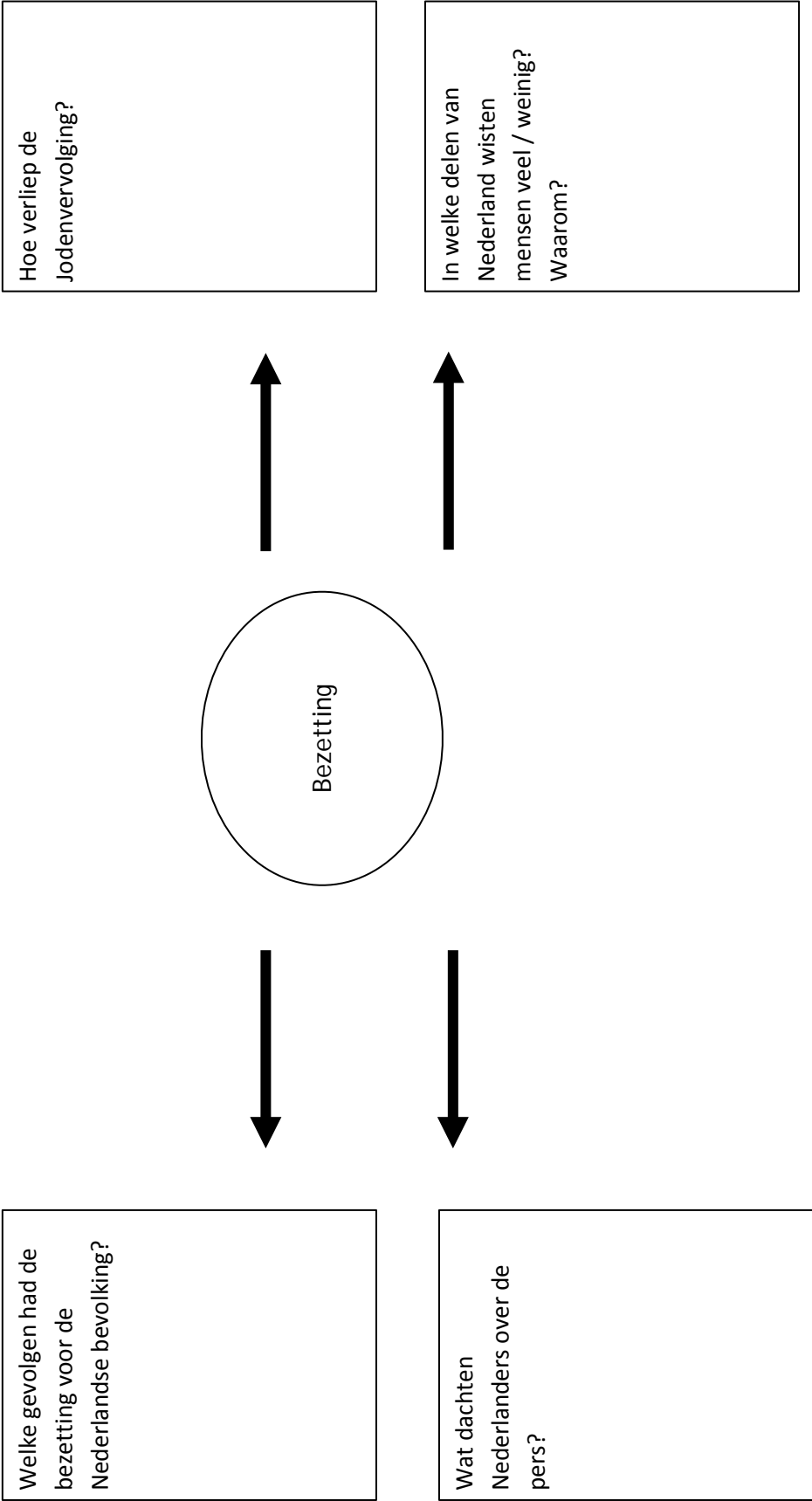
Tegenargument.....

.....
.....

Weerlegging.....

.....
.....

Contextualiseren

--	--	--	--	--	--	--

1940

1941

1942

1943

1944

1945

1946

1. Plaats onderstaande gebeurtenissen op de juiste plek in de tijdbalk.

1. Arierverklaring

2. registratie

3. concentratie

4. deportatie

Achtergrondinformatie

De bezetting van Nederland

Op 10 mei 1940 raakte Nederland betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Na een paar dagen werd de strijd beëindigd en werd Nederland bezet door Duitsland. De Duitsers installeerden een burgerlijk bestuur onder leiding van Seyss Inquart. Het doel van dit nieuwe bestuur was om de Nederlanders te nazificeren en het land makkelijker kon worden ingezet om de Duitse oorlogsdoelen te bereiken. Om van hun politiek een succes te maken, traden de Duitsers mild op. Dit maakte het bovendien makkelijker om Nederland in economisch opzicht te exploiteren.

Vanaf het begin werd de Nederlandse economie ingezet voor de oorlog. Dit betekende dat Nederlandse bedrijven extra opdrachten kregen en het werklozen daalde. De economie leek hierdoor te groeien. Echter, de opdrachten voor de Nederlandse industrie werden gefinancierd met Nederlands belastinggeld. Dat van structurele economische groei geen sprake was, bleek toen de Duitse roofpolitiek echt op gang kwam. Steeds vaker werden producten in beslag genomen. Nederlanders kregen daardoor in toenemende mate te maken met schaarste. Producten gingen op de bon en de kwaliteit ging achteruit. Het leven voor de gemiddelde Nederlander werd daardoor een stuk lastiger. Met name het laatste jaar van de oorlog was lastig.

In 1944 vonden de luchtlandingen bij Arnhem plaats. Dit was voor de regering in Londen aanleiding om het spoorwegpersoneel op te roepen om te staken. Daardoor zou het voor de Duitsers lastiger zijn om troepen en geschut te vervoeren naar het frontgebied. Toen de geallieerden zich terugtrokken uit Arnhem bleek dat door de spoorwegstaking het ook veel lastiger was, om de bevolking in West-Nederland te voorzien van eten. Hierdoor brak de Hongerwinter aan, die eigenlijk pas eindigde bij de bevrijding. De oorlog stond voor veel Nederlanders vanaf het begin in het teken van honger en schaarste. Het beeld dat de Nederlanders van de oorlog hadden, is echter enigszins vertekend. Tijdens de oorlog ging de overheid zich namelijk intensief bemoeien met de volksgezondheid. Het eten werd minder vet, maar waardoor mensen afvielen. Het afvallen werd geassocieerd met schaarste, niet met gezondheid.

Wat Nederlanders concreet merkten van de bezetting verschilt nogal. Dit had veel te maken met de plek waar men woonde en welk werk men deed. In sommige plaatsen was lange tijd geen Duitser te zien, terwijl in andere plaatsen de Duitsers een prominente plaats innamen in het straatbeeld. Ook je dagelijkse bezigheden speelde een grote rol. Ambtenaren in de grote steden merkten meer van de bezetting dan schoolmeesters op het platteland. Toch kreeg iedereen wel iets mee van de anti-joodse maatregelen, de arbeidsinzet (van mannen), de verduisteringsmaatregelen en de verplichting om een persoonsbewijs mee te nemen. Iedereen moest dus zijn / haar houding bepalen tegenover de bezettingsmacht.

In het algemeen kozen slechts weinigen voor actief verzet en weinigen voor actieve collaboratie. De meerderheid mensen paste zich aan. Als het gaat om verzet moet worden gedacht aan bijv. verspreiden illegale blaadjes, produceren van vervalste papieren voor onderduikers of gewapende overvallen op Duitsers. Bij collaboratie kan worden gedacht aan opsporen van Joden en het bewaken van

gevangenissen. Echter, de meerderheid van de mensen paste zich aan en deed wat de Duitsers vroegen. Dit mag niet worden verward met instemming met de Duitsers; ook al lijkt het gedrag van Nederlanders soms wel op instemming.

Jodenvervolging

Antisemitisme is onlosmakelijk verbonden met het nationaal-socialisme. Het nationaal-socialisme kent namelijk een rassenleer, waarin de Joden een ondergeschikte positie innemen. De Joden staan gelijk aan ongedierte dat uit de samenleving moet worden verwijderd. De vraag was vooral hoe dat moest gebeuren.

In eerste instantie dachten de nationaal-socialisten niet aan vernietiging van de Joden maar aan deportatie naar Afrika. Gaandeweg ontstonden plannen voor de vernietiging van de Joden. In eerste instantie namen de zogenaamde Einsatzgruppen de vernietiging van de Joden ter hand. Joden werden bij elkaar gedreven en vermoord. Al snel werd er gezocht naar andere manieren om de Joden te vernietigen. Het besluit om dit door vergassing te doen, werd genomen tijdens de Wannseeconferentie in 1941. Dit vernietigingsbesluit ging alle gebieden die door de Duitsers werden gecontroleerd aan.

Na de Duitse inval in Nederland waren de Nederlandse Joden in de macht van de Duitsers. Deze Joodse gemeenschap was in Nederland niet geconfronteerd met een wijd verbreid antisemitisme en veel Joden waren zich nauwelijks bewust van hun Joodse identiteit. Dit veranderde snel aangezien zij al snel werden geconfronteerd met de eerste anti-Joodse maatregelen. Al in september 1940 werden Nederlanders gevraagd een verklaring te tekenen dat zij niet-Joods waren. Een paar maanden later werden steeds meer Joden gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen en hun vermogen te storen bij een 'Joodse' bank. In 1942 werden Joden gedeporteerd naar Westerbork en vandaar naar concentratiekampen als Auschwitz. Dit hele proces werd grotendeels uitgevoerd door Nederlandse politieagenten en de Joden zelf.

Door mee te werken aan de registratie en deportatie van hun volksgenoten konden Joden namelijk een vrijstelling krijgen voor transport. Deze vrijstellingen bleken uiteindelijk niets waard en steeds meer Joden verdwenen richting het Oosten. Wie niet onderdook wist zeker dat de oproep om te gaan zou komen.

Veel Joden besloten niet onder te duiken. Ze wisten dat onderduiken zwaar werd bestraft. Velen meenden dat de kans om de oorlog te overleven groter was als je je meldde als de oproep om naar Amsterdam / Westerbork kwam. Bovendien had niet iedereen de keuze om onder te duiken. Onderduiken bracht kosten met zich mee en goede contacten waren noodzakelijk om aan een adres te komen. Het gevolg hiervan was dat de meeste Joden de oorlog niet hebben overleefd. Nederland is het land met het hoogste sterftecijfer onder Joden in heel Europa. Dit gegeven krijgt sinds de jaren zestig steeds meer aandacht.

De reden voor de groeiende aandacht voor de Holocaust is onder andere gelegen in de TV-serie *De Bezetting* (1965). Deze serie liet zien wat de Joden was overkomen en leidde bij de protestgeneratie tot de vraag wat hun ouders hadden gedaan om dit te voorkomen. Sindsdien is er een zoektocht aan de gang naar het antwoord op de vraag: Hoe kan het dat er zoveel Joden zijn vermoord? Daarmee groeide de aandacht voor het lot van de Joden en kreeg de Holocaust een vooraanstaande plaats in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

Pers in oorlogstijd

De Eerste en Tweede Wereldoorlog waren totale oorlogen. Alle middelen werden gebruikt om de oorlog te winnen. De pers was een onderdeel van deze totale oorlog. Door middel van de pers kon de vijand immers zwart of belachelijk worden gemaakt. Gewone burgers konden door propaganda worden opgeroepen om niet langer te vechten en zich over te geven. De geallieerden maakten tijdens de Eerste Wereldoorlog veelvuldig gebruik van de techniek om de Duitsers zwart te maken. Zo werden Duitse soldaten afgeschilderd als verkrachtende monsters. Veel beschuldigingen bleken niet waar. Dit had gevolgen voor de Tweede Wereldoorlog.

Toen in 1941 en 1942 vanuit de bezette gebieden geluiden kwamen over de massaslachting onder de Joden waren de geallieerden terughoudend in het bekendmaken van de Holocaust. Klopten de berichten wel? Waren de slachtingen wel echt zo erg als de berichten de geallieerden wilden doen geloven? Het heeft er alle schijn van dat de geallieerden zich niet konden voorstellen dat de berichten uit de bezette gebieden klopten. De Nederlandse regering in Londen bijvoorbeeld had aan het eind van de oorlog het idee dat er enkele tienduizenden Joden vanuit Polen moesten worden gerepatrieerd naar Nederland. In ieder geval heeft de Jodenvervolgning nooit een dominante plek gekregen in de geallieerde pers. De algemene strijd tegen de Duitsers was dominant: als de Duitsers verslagen waren, zouden de vervolgingen zeker stoppen. De uitzendingen van radio Oranje vormen hierop geen uitzondering.

Radio Oranje heeft een aantal keer de Jodenvervolgingen genoemd. Wat daarbij opvalt is dat de Jodenvervolgning wordt gekoppeld aan algemene wreedheden van de Duitsers zoals het martelen van verzetsmensen, roven van goederen en razzia's om mannen op te pakken en te laten werken aan Duitse verdedigingswerken. Bovendien roept koningin Wilhelmina Nederlanders een aantal keer op om voorzichtig te zijn met verzet. Dat zou alleen maar leiden tot doden. De grote vraag is natuurlijk wat kregen mensen mee van de geallieerde en Duitse pers en wat geloofden zij daarvan?

De meeste Nederlanders deden de Duitse berichtgeving af als propaganda en geloofde veel dingen niet. Dit geldt ook voor de kranten in het bezette Nederland die van de Duitsers nog mochten verschijnen. Iedereen wist wel dat deze kranten alleen schreven wat van de Duitsers mocht. Naast de legale kranten verschenen er illegale kranten, zoals *de Trouw* en *het Parool*. Ook konden mensen (in het geheim) kennis nemen van de BBC of Radio Oranje. Veel mensen hadden in de geallieerde pers meer vertrouwen, maar men wist ook heel goed dat er een propagandaoorlog woedde. Dit betekende dat veel mensen uiteindelijk niet goed wisten wat 'waar' was.

analyseren bronnen

Historische leesstrategieën	Vragen
Kijken naar de bron <i>Voorafgaand aan het lezen van het document</i>	-Wat is het standpunt van de schrijver? -Waarom is het geschreven? -Wanneer is het geschreven? -Is de bron betrouwbaar? -Waarom wel/niet?
In welke tijd speelt het?	-Wat gebeurde er nog meer in de tijd dat het geschreven is? -Hoe was het om in die tijd te leven? -Welke dingen waren toen anders dan nu?
Nauwkeurig lezen	-Welke beweringen doet de schrijver? -Welk bewijs gebruikt de schrijver om deze beweringen te ondersteunen? -Welk gevoel roept dit document bij je op? -Welke woorden, zinnen gebruikt de schrijver om je te overtuigen dat hij gelijk heeft? -Welke informatie vermeldt de schrijver <i>niet</i> ?
Vergelijken met andere bronnen	-Wat zeggen andere bronnen? -Vind je verschillende versies van het verhaal? Waarom wel/niet? -Welke bronnen zijn het meest geloofwaardig?

Opdracht 6

Er bestond dus wel weerstand tegen de liberale politiek, maar deze uitte zich over het algemeen niet in een uitgesproken reactie. Het zou echter nog geruime tijd duren voordat de consequenties van 1848 werkelijk aanvaard waren. Daarnaast moet, om de betekenis van 1848 op zijn waarde te schatten, ook de achtergrond waartegen het liberalisme zich manifesteerde in de beschouwing betrokken worden. In Nederland bestonden geen wereldsteden met een moderne kapitalistische ondernemersklasse en een grote verpauperde massa fabrieksarbeiders. De verhoudingen in Nederland waren kleinschalig.

Dat was om te beginnen duidelijk in de politiek. [...]

Uit: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Nijmegen 1999) 108.

Opdracht 8

Alinea	Functie	Inhoud (kort)	Alineaverband (manier en signaalwoord)
1	Inleiding		
	Vraagstelling		
2	Argument 1		
3	Argument 2		
4	Argument 3		
5	Tegenargument en weerlegging		

6	Slot (afweging / conclusie / samenvatting)		
---	--	--	--

Opdracht 9

onderdeel	4	3	2	1
standpunt	In de inleiding staat een duidelijk standpunt.	Standpunt wordt in de inleiding niet genoemd, maar ik kan het wel afleiden.	Standpunt wordt in de inleiding niet genoemd, met moeite kan ik het achterhalen.	Standpunt ontbreekt.
argumenten	Er zijn op basis van meerdere bronnen geformuleerde (verschillende) argumenten.	Er zijn meerdere argumenten maar zijn niet gebaseerd op verschillende bronnen.	Er is een argument genoemd gebaseerd op meerdere bronnen.	Argumenten ontbreken of worden niet geformuleerd op basis van de bronnen.
Tegenargument / weerlegging	Er is een op de bronnen gebaseerd tegenargument dat wordt weerlegd.	Er is een op de bronnen gebaseerd tegenargument, maar de weerlegging ontbreekt.	Het tegenargument is niet gebaseerd op de bronnen en / of wordt niet weerlegd.	Tegenargument ontbreekt (incl. weerlegging).
Alinea's	Er is een duidelijke alinea verdeling. De alinea's zijn door verbindende zinnen met elkaar verbonden.	De alinea-verdeling is duidelijk, maar er zijn geen verbindende zinnen tussen de alinea's.	De alinea-verdeling is niet duidelijk en de alinea's zijn niet op elkaar afgestemd door verbindende zinnen.	Er is geen alinea-verdeling.
spelling	Er worden geen spellingfouten gemaakt.	Er worden een paar (max. 5) spellingfouten gemaakt.	Er wordt regelmatig een spellingfout gemaakt.	Er worden erg veel spellingfouten gemaakt.
vakinhoud	De inhoud van de brief is historisch juist en er wordt uitgelegd dat de bronnen betrouwbaar zijn.	De inhoud van de brief is historisch min of meer juist en er wordt uitgelegd dat de bronnen	De inhoud van de brief is historisch min of meer juist maar er wordt niet uitgelegd dat de bronnen	De inhoud van de brief is historisch niet juist en er wordt niet uitgelegd dat de bronnen

		betrouwbaar zijn.	betrouwbaar zijn.	betrouwbaar zijn.
--	--	-------------------	-------------------	-------------------

Bronnen

Bron 1

De Duitse toezegging dat er regulier postverkeer met de kampen zou zijn, was uiteraard een cynische leugen; van verreweg de meeste gedeporteerden werd nimmer meer gehoord. Dat wekte begrijpelijkerwijs zorg en achterdocht. Om die enigszins te temperen, lieten Duitsers af en toe groepjes gedeporteerden naar huis schrijven. [...]

Bart van der Boom, Wij weten niets van hun lot, 224-225

Bron 2

Van hen, die weggevoerd worden, wordt later taal noch teken vernomen. De krachtigen onder hen worden langzamerhand doodgewerkt in arbeidskampen. De zwakken laat men sterven van koude of honger, of zij worden bewust door massaexecuties afgeslacht. Het aantal slachtoffers van deze bloedige wreedheid wordt geschat op vele honderdduizenden volmaakt onschuldigen, mannen vrouwen en kinderen.

W. Churchill tijdens radio-uitzending BBC, december 1942.

Bron 3

Uit het dagboek van Anne Frank:

De Engelse radio spreek van vergassing. (9 oktober 1942)

Er wordt in ondergrondse kringen over gemompeld, dat Duitse Joden, die naar Nederland geëmigreerd zijn en nu in Polen zitten, niet meer naar Nederland terug zullen mogen komen; (22 mei 1944)

Bron 4

De volledige uitschakeling van het jodendom in Europa is geen kwestie van moraal, maar van staatsveiligheid. De jood zal altijd handelen naar zijn wezen en rasin instinct. Hij kan niet anders. Zoals de Coloradokever de aardappelvelden vernietigt, ja vernietigen moet, zo vernietigt de Jood staten en volkeren. Daartegen helpt maar een maatregel, namelijk radicale eliminatie van het gevaar.

J. Goebbels, tijdens toespraak in Sportpalast Berlijn, juni 1943.

Bron 5

Uit het dagboek van Mirjam Levie (Joods)

Of je nu wordt geïnterneerd in Midden-Duitsland of dat je in het Auschwitzreservaat wordt gestopt, het zal maanden duren, na de oorlog, voordat je er dan uit komt. (september 1943).

Gisteren heeft op een van de bedden [in Bergen Belsen, waar Mirjam op dat moment is] gestaan, niemand weet door wie geschreven: 'Die letzten Juden gingen nach Auschwitz zur Vergasung.' Een luguber geval, wat er precies mee bedoeld wordt, weet niemand. Misschien (God geve van niet) zullen we het later weten. (januari 1944).

Bron 6

Een citaat van de website van Bart van der Boom:

[...] Terwijl ik al anderhalf jaar als een mantra herhaal dat men zich wel realiseerde dat de Duitsers de Joden wilden uitroeien, en ook dacht dat er in Polen vele doden gingen vallen, maar niet wist hoe snel en systematisch dat ging, en, er van uitgaande dat de oorlog snel zou zijn afgelopen, het concrete gevaar van deportatie dus onderschatte.[...]

Bron 7

De Londense berichtgeving inzake de Holocaust was verontrustend, deels accuraat, deels verzonnen, maar vooral uiterst fragmentarisch. Op de pakweg tweeduizend uitzendingen van Radio Oranje tussen het begin van de deportaties en de bevrijding, waren de berichten over de Jodenvervolgingen incidenten – des te vreemder gezien het feit dat ze repten van wereldschokkende zaken als massamoord in gaskamers.

B van der Boom, Wij weten niets van hun lot, 243-244

Bron 8

Uit het dagboek van Hitzerus Mees

In Polen zou het Herrenvolk tot dusver 700.000 Joden hebben vermoord. Ze worden met machinegeweren neergemaaid, nadat ze eerst hun eigen graf hebben moeten delven, of ze worden in gaskamers vergast of in de straten afgemaakt (26 juni 1942).

Velen zijn naar concentratiekampen, waar ze vaak zijn gefolterd, vermoord of tot invaliden zijn gemaakt, gijzelaars zijn gefolterd, Joden zo goed als uitgeroeid of ze worden gesteriliseerd. Dagelijks gaan treinen met jonge mannen naar Duitsland om daar te gaan werken, vaak in de oorlogsindustrie (17 juni 1943).

Bron 9

Uit het dagboek van Joop Voet (Joods):

Wat zouden de Duitsers met ons doen, als zij zagen aankomen, dat zij de oorlog gingen verliezen? De berichten van de Engelse zender over de gruwelen, die de Moffen in Polen bedreven, klonken nu bepaald niet geruststellend (november 1941).

De Duitsers hadden arbeidskrachten nodig, dat was duidelijk vertelde men elkaar. Daarvoor wilden zij de Joden gebruiken. Dan zouden zij ons ook wel behoorlijk behandelen, want dat was immers in hun eigen belang. Als de Duitsers de oorlog winnen, dan rest ons slavernij.

Bron 10

Gedurende de bezettingsjaren zijn 100.000 Nederlandsche Joden naar het Oosten overgebracht en eenige tijd geleden is vast komen te staan, dat 80.000 hiervan tezamen met 10.000 andere Nederlanders in Polen gedwongen arbeid verrichten. In de afgelopen twee maanden hebben de Russische troepen eenige 10.000en Nederlanders [*bedoeld worden Nederlandse Joden*] bevrijd.

Trouw, februari 1945

Bron 11

[De Duitsers hebben de vernietiging van de Joden in gang gezet door] hen als gedoemden weg te voeren naar de hel van Polen en Opper-Silezië, waar uit de omwoelde aarde de doodsschreeuw opstijgt van honderdduizenden andere Joodse mede-schepselen, die hen voorgingen en reeds vernietigd werden door de sadistische moordlust van het nazi-gespuis.

Verzet, augustus 1942

Bron 12

Scepsis tegenover de pers was niet voorbehouden aan hoogopgeleiden. Frater Willibald uit Tilburg, die in zijn dagboek naar voren komt als een vrij simpel man, schreef in het najaar van 1940 dat hij werkelijk niet wist welke van de 'duizenden praatjes' hij moest geloven.'

Bart van der Boom, Wij weten niets van hun lot 259

Bron 13

Uit het dagboek van Diderika Sondervan:

Dan zijn er mensen die [het] niet geloven. Dat de Joden afgemaakt worden, want waarom zouden ze dat doen. Ze komen immers werkkrachten te kort. Zie je, dat die lui zo kortzichtig zijn, laat ik tot daar aan toe. Ze kunnen het misschien niet helpen; de hersenen ontbreken. (oktober 1942).

Want dat de komende tijden, nu Duitschland gaat verliezen, zwaar zullen zijn is een ieder duidelijk en kan je aan de maatregelen merken. Nog meer joden worden er

weggevoerd; nog meer arbeiders opgeroepen. Zelfs de studenten waren aan de beurt. [...] Na de Joden zijn wij aan de beurt. (december 1942).

Bron 14

Uit het dagboek van David Koker (Joods):

De Engelse zender vertelt tenslotte over Vught zulke overdreven verhalen, dat die over Polen wel van hetzelfde kaliber zullen zijn. (juli 1943).

Een klein groep werkt en heeft het redelijk. De rest is erledigt (gedood). De wereld is veranderd. (november 1943).

Na de oorlog vertelt de broer van David: Een mede gevangene vertelde ons in Auschwitz wat er zich in het kamp afspeelde. Zelfs toen geloofden we het niet.

Bron 15

Uit het dagboek van Willem van Rede:

Men beweert, dat Hitler alle Joden in Europa wil vermoorden. Hij schijnt al aardig op weg te zijn: in Polen alleen al 700.000 (26 juni 1942).

Executies van Joden in Polen gaan door; in een plaats 6000 per dag; eerst kleren uit; dan gas. Alles larie? Wat weten we toch weinig. 't is mogelijk ons alles wijs te maken. Maar misschien schuilt er toch waarheid in. (maart 1943).

Bron 16

Terwijl de regering van plan is haar plicht te doen met betrekking tot deze onderwerpen, hoopt zij dat de andere administratieve instanties in Nederland hun plicht niet zullen verwaarlozen. Hun plicht is thans zo goed zij kunnen met de Duitse autoriteiten samen te werken, en daardoor de bevolking zoveel mogelijk te helpen. Aan de andere kant bestaat de plicht van de bevolking daarin om de autoriteiten te helpen door zich kalm en ordelijk te gedragen en zich te onthouden van elke handeling waardoor de normale verhoudingen verstoord raken.

Radiotoespraak minister-president De Geer vanuit Engeland aan het Nederlandse volk, 20 Mei 1940

Bron 17

Landgenooten, ik wil een dringend beroep op u doen. Teneinde de grootst mogelijk zekerheid te verkrijgen dat geen onvoorzichtig woord van u ten gevolge kan hebben de gevangenneming van een landgenoot, moet ik u verzoeken te zwijgen omtrent onderwerpen waarin de vijand belang kan stellen.

Koningin Wilhelmina tijdens een toespraak voor radio Oranje, 6 mei 1942